

Volume 18, Issue 3
September 2020

ISSN 1731-8297, e-ISSN 6969-9696
<http://osap.wpia.uni.opole.pl>

ORIGINAL ARTICLE
received 2020-05-21
accepted 2020-07-07

Dwie pierwsze nowożytne, europejskie konstytucje – podobieństwa i różnice

The first two modern European constitutions.
Selected aspects concerning mutual similarities and differences

PAWEŁ WIĄZEK

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-9153-4539, pwiazek@prawo.uni.wroc.pl

Citation: Wiązek, Paweł. 2020. Dwie pierwsze nowożytne, europejskie konstytucje – podobieństwa i różnice. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 18(3): 131–152. DOI: 10.25167/osap.2593.

Abstract: The article is an attempt to compare two exceptional, pioneering, normative acts which paved the way for the development of contemporary constitutionalism: the Polish Government Act of 3 May 1791 and, accepted a few months later – the first French monarchy constitution, that is the Constitution of the Kingdom of France of 3 September 1791. The author did not limit his work solely to a dogmatic interpretation of the regulations contained therein, but – at the same time – tried to effectively apply the comparative research method. Apart from analyzing and comparing specific legislative solutions contained in the laws, the author of this ambitious project did not fail to outline the historical background and circumstances in which the two examined constitutional acts were passed. Out of necessity determined by the vastness of the research subject matter, the author had to make a certain selection, devoting his attention to those aspects of the issue which he considered particularly important and worthy of attention.

Keywords: history of state and law, constitutions, Enlightenment, state system, human and civil rights

Abstrakt: Artykuł jest próbą porównania dwóch wyjątkowych, pionierskich aktów normatywnych torujących drogę rozwojowi współczesnego konstytucjonalizmu: Ustawy Rządowej z 3 maja 1791 r. oraz pierwszej francuskiej konstytucji monarchicznej, czyli Konstytucji Królestwa Francji z 3 września 1791 r. Autor nie ogranicza się jedynie do dogmatycznej interpretacji zawartych w nich przepisów, a jednocześnie stara się umiejętnie zastosować

metodę badań porównawczych. Z konieczności wynikającej z ogromu przedmiotu badań autor musiał dokonać pewnego wyboru, poświęcając uwagę tym aspektom zagadnienia, które uznał za szczególnie ważne.

Słowa kluczowe: historia państwa i prawa, konstytucje, oświecenie, ustrój państwowy, prawa człowieka i obywatela

Ustawa Rządowa¹ uchwalona w Rzeczypospolitej dn. 3 maja 1791 r.² oraz dat. na 3 września tegoż roku Konstytucja Królestwa Francji³ w nauce i literaturze przedmiotu powszechnie uznawane są za (odpowiednio) pierwszą i drugą konstytucję w Europie oraz drugą i trzecią (po amerykańskiej z 1787 r.) w dziejach ludzkości⁴. Nie przekreśla to faktu, że jeszcze przed uchwaleniem polsko-litewskiej Ustawy pojawiły się w Europie akty prawne uznawane przez niektórych badaczy za pierwsze w dziejach konstytucje. Wśród polemistów sporym

¹ Nazwa majowej konstytucji, zwłaszcza dla laika, może być nieco myląca lub wprost niezrozumiała. Istota wątpliwości, jakie mogłyby ewentualnie powstać na tym tle, tkwi w ewolucji znaczenia terminu: „rząd”. Współcześnie powszechnie kojarzony jest on z centralnym organem władzy wykonawczej (najczęściej wprost z Radą Ministrów), podczas gdy w przedrozbiorowej Polsce „rząd” rozumiany był jako całokształt władzy państwowej (ustrój państwa).

² Korzystano z tekstu konstytucji zamieszczonego w opracowaniu A. Grześkowiak-Krwawicz: A. Grześkowiak-Krwawicz (oprac.), *Konstytucja 3 maja 1791. Na podstawie tekstu Ustawy Rządowej z Archiwum Sejmu Czteroletniego przechowywanego w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 2018, s. 61–79; tekst cyt. dalej: UR. Konfrontowano go z wersją upowszechnioną w *Volumina legum: Volumina legum. Przedruk Zbioru Praw staraniem XX. pijarów w Warszawie, od roku 1732, do roku 1782, wydane*, t. 9, Kraków 1889, s. 220–225; tekst cyt. dalej: VL.

³ Korzystano z tekstu zamieszczonego w witrynie internetowej pod adresem: <http://mjp.univ-perp.fr/france/co1791.htm> (dalej: KKFr.) (dostęp: 30.04.2019). Francuskojęzyczny tekst konfrontowano z obszernymi fragmentami jego polskich tłumaczeń, znajdującymi się w wyborach tekstów źródłowych: M. Kinstler, M. Ptak, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1987, s. 39–44; B. Lesiński (red.), *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1995, s. 206–210; B. Lesiński, J. Walachowicz, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1975, s. 159–164.

⁴ Obie konstytucje (zarówno polska, jak i francuska) nie tworzą zamkniętego, jednostkowego i jednorodnego stanu prawnego. Uzupełniają je (lub – jak chcą niektórzy badacze – stanowią ich immanentną, integralną część) inne jeszcze akty normatywne (tzw. ustawy okołokonstytucyjne); zob. W. Uruszczak, *Ustawy okołokonstytucyjne Sejmu Wielkiego z 1791 i 1792 roku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, nr 6 (3), s. 247–258). W przypadku Ustawy Rządowej są to przede wszystkim: *Prawo o sejmikach* z 24 marca 1791 r., VL, s. 233–240; *Prawo o miastach królewskich* z 18 kwietnia 1791 r., VL, s. 215–219, oraz prawo pt. *Sejm konstytucyjny extraordinaryjny* z 28 maja 1791 r., VL, s. 241–243. Wszystkie te trzy ustawy zostały wprost wymienione w konstytucji majowej. Uznaje się, że w szerokim ujęciu było ich łącznie 24; W. Uruszczak, *op.cit.*, s. 248. W przypadku francuskiej ustawy konstytucyjnej za integralną jej część składową uznano *Deklarację Praw Człowieka i Obywatela* z 26 sierpnia z 1789 r. (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) (dalej: DPCiO), zamieszczoną pod adresem: <http://mjp.univ-perp.fr/france/ddh1789.htm> (dostęp: 30.04.2019). Francuskojęzyczną wersję *Deklaracji* konfrontowano z jej polskimi tłumaczeniami, znajdującymi się w wyborach tekstów źródłowych; M. Kinstler, M. Ptak, *Powszechna...*, s. 63–64; B. Lesiński (red.), *Historia...*, s. 204–206; B. Lesiński, J. Walachowicz, *Powszechna...*, s. 157–159.

zainteresowaniem cieszy się konstytucja suwerennej Korsyki (*Costituzione della Corsica / Costituzione di a Corsica*) z roku 1755, obowiązująca w niepodległej Republice Korsykańskiej w latach 1755–1769⁵.

Sporą popularnością cieszy się stanowisko oddające palmę europejskiego „konstytucyjnego pierwszeństwa” szwedzkiemu Aktowi o Formie Rządu (*Regeringsformen*) z roku 1720⁶ lub nawet jego poprzednikowi, uchwalonemu w roku 1635⁷.

Za hipotezę niepozbawioną całkowicie podstaw uznać można przekonanie, w myśl którego za pierwszą nowożytną, europejską konstytucję uważać należy sześć statutów przyjętych w San Marino w roku 1600 (*Statuta Decreta ac Ordinamenta Illustris Reipublicae ac Perpetuae Libertatis Terrae Sancti Marini*)⁸. Sporadyczne głosy wskazują w tym kontekście nawet jeszcze wcześniejsze, średniowieczne akty normatywne o znamionach konstytucji, które powstały w tym miniaturowym państwie na przełomie XIII i XIV stulecia⁹.

Pewną grupę zwolenników łączy przekonanie, że na miano pierwszej, nowożytnej konstytucji zasługują powstałe na Ukrainie w roku 1710 *Pakty i konstytucje*

⁵ Zob. P. Costanzo (red.), *Costituzione della Corsica [1755]. Testo a fronte*, Macerata 2008. Warto odnotować w tym miejscu zainteresowanie i zaangażowanie Jana Jakuba Rousseau, który kwestii korsykańskiej konstytucji poświęcił wiele różnorodnych opinii, uwag i sugestii; zob.: J.J. Rousseau, *Projekt konstytucji dla Korsyki*, Warszawa 2009, ss. 134 [przeł. M. Blaszkę]; M. Blaszkę, *Projekt konstytucji dla Korsyki Jana Jakuba Rousseau. Aktualizacja idei w dobie Rewolucji Francuskiej*, Zamość 2005, ss. 134; M.A. Sadowski, *Projekty ustrojowe dla Korsyki i Polski jako konkretyzacja republikańskich postulatów Rousseau z Umowy społecznej*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, R. 21, nr 4 (84), s. 281–296.

⁶ Większość zwolenników uznania pionierskiej roli Szwecji w dziedzinie konstytucjonalizmu ten właśnie akt konstytucyjny uznaje za pierwszy pisany akt ustrojowy. Był on znacznie bardziej rozbudowany, szczegółowy i precyzyjny od swego pierwowzoru sprzed 85 lat. Wyraźnie oparty był on już na postępowych ideach społecznych i politycznych wczesnego oświecenia, rozpoczynając szwedzką „erę wolności” (*frihetstiden*); S. Sagan, *Zarys ustroju politycznego Szwecji*, Katowice 1992, s. 7–8. Na temat tej konstytucji oraz historycznego tła jej uchwalenia zob. także: Z. Anusik, *Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III z 19 sierpnia 1772 r. Geneza, przebieg, konsekwencje*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XII, nr 1, s. 91–94.

⁷ W zwartej formie zawierał on normy dotyczące regencji, organizacji Rady Królestwa (doradczego organu pełniącego funkcje *quasi-rządu*), administracji, sądów oraz Rigsdagu (parlamentu); S. Sagan, *Zarys...*, s. 7.

⁸ Spośród sześciu ksiąg, tworzących ten system konstytucyjny, każda dotyczyła innej sfery organizacji i funkcjonowania społeczeństwa i państwa. Pierwsza z nich określała główne instytucje i organy państwa; niektóre z nich, jak np. urząd Kapitanów-Regentów czy Wielka Rada Generalna, przetrwały do dziś. Pozostałe księgi dotyczą kolejno: prawa cywilnego (druga), prawa karnego (trzecia), organizacji i funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości (czwarta). Księga piąta reguluje szereg spraw z zakresu życia codziennego, natomiast szóstą (ostatnią) odnosi się do procedur związanych z odszkodowaniem za wyrządzone szkody; P. Osóbka, *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Warszawa 2008, s. 9.

⁹ Pierwsze z nich powstały między rokiem 1295 a 1305 i to one właśnie sporadycznie uznawane są za pierwsze w dziejach San Marino akty konstytucyjne; *ibidem*.

odnośnie praw i wolności Wojska Zaporoskiego, zwane także *Konstytucją Filipa Orlika*, *Ugodą z Wojskiem Zaporoskim* lub też *Pierwszą Konstytucją Ukrainy Hetmana Filipa Orlika*¹⁰. Wydaje się jednak, że ze względu na okoliczności zawarcia *Ugody*, będącej w istocie porozumieniem między hetmanem a jego wojskiem oraz z racji tego faktu, że nastąpiło to poza terytorium Ukrainy (w tureckich Benderach) dla nieistniejącego państwa i w konsekwencji z powodu faktycznego nieobowiązywania *Paktów* w praktyce, trudno stawiać ukraińską konstytucję w równym rzędzie z uchwalonymi u schyłku XVIII stulecia – amerykańską, polską, czy francuską.

Warto w tym miejscu odnotować, że i wśród rodzimych badaczy nie zawsze pełną akceptację znajduje uznanie UR za pierwszą konstytucję w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. Oponenty wskazują zazwyczaj tzw. Artykuły henrykowskie z 1573 r. jako akt prawny zasługujący na takie miano¹¹.

W bogatej literaturze przedmiotu, wśród licznych polemistów, nie brak i bardziej kontrowersyjnych poglądów, wskazujących na średniowieczną proveniencję aktów normatywnych, które (zdaniem autorów podobnych przekonań) noszą pewne znamiona konstytucji. Wśród tego rodzaju aktów normatywnych najczęściej wymieniane są: angielska *Magna Charta Libertatum* z roku 1215, *Złota Bulla* króla Węgier Andrzeja II z 1222 r., czy *Złota Bulla* cesarza Karola IV z 1364 r. Zawierały one zazwyczaj gwarancje wolności i praw, a częściowo re-

¹⁰ B. Majgier, *Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 roku*, Przemysł 2005, s. 5–20. Tam też szerzej na temat różnorodnych aspektów związanych z historycznym tłem, treścią postanowień oraz charakterem prawnym tego aktu normatywnego. Tekst konstytucji rozpoczyna się swoistą preambułą (z odwołaniem do Boga i krótkim wykładem historii narodu ruskiego od czasów Chazarskich), po której następuje szesnaście punktów stanowiących właściwą treść *Paktów*. Definiują one granice państwa, ustanawiają religię państwową i władzę sądowniczą, a także określają uprawnienia poszczególnych organów sprawujących władzę. Majątek państwowy został oddzielony od prywatnej własności hetmana, a jego autorytarne rządy ograniczono przez utworzenie Rady Generalnej (rodzaj parlamentu). Dość duży był stopień demokratyzacji ustroju, bowiem w obradach Rady brali udział pułkownicy i setnicy wybierani w swoich jednostkach administracyjnych (odpowiednikiem polskich województw i powiatów były pułki i sotnie) przez ogół wojska z danego terenu oraz posłowie wysłani przez wojsko siczowe; R. Sidorski, *Pierwsze europejskie konstytucje*, <https://histmag.org/Pierwsze-konstytucje-europejskie-5483/1> (dostęp: 30.04.2019).

¹¹ Stanowisko takie reprezentuje np. W. Konopczyński, *Rząd, a Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Pamiętnik V Zjazdu Historyków Polskich*, t. 1, Kraków 1930, s. 201–215. Analogiczny pogląd propagował K. Lepszy, *Ustrój państwowy w dobie formowania się Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] T. Łowmiański (red.), *Historia Polski*, t. 1: *Do roku 1764*, część 2: *Od połowy XV w.*, Warszawa 1957, s. 299–300. Zdanie to podzielał także J. Winnicki, *Artykuły henrykowskie – pierwsza polska konstytucja „pisana”*, [w:] P. Leszczyński, R. Nira, M. Szczerbiński (red.), *Między historią, a prawem. Tom studiów dedykowany pamięci profesora Bronisława Pelczyńskiego (1890–1978)*, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 41–49. W podobnym duchu wypowiedziała się również J. Choińska-Mika, głosząc pogląd, że „[...] artykuły henrykowskie były przejawem nowożytnego konstytucjonalizmu”; <https://dzieje.pl/aktualnosci/artykuły-henrykowskie-pierwsza-konstytucja-rzeczypospolitej> [dostęp: 30.04.2019]. Na temat Artykułów zob. szerzej: D. Makiła, *Artykuły henrykowskie. Geneza – obowiązywanie – stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012, *in extenso*.

gulowały także pewne mechanizmy ustrojowe¹². Pomijając daleko idące (z różnych względów) kontrowersje wobec podobnych tez, jako przedmiot naszych zainteresowań dyskredytuje je przyjęty zakres temporalny prowadzonych przez nas eksploracji, który determinuje cezura nowożytności.

Polemiki i cały wreszcie spór o to, gdzie i kiedy powstała pierwsza w dziejach Europy – czy świata – konstytucja, wynika zasadniczo z różnorodnego pojmowania i definiowania tego terminu¹³, jak również z różnorodnych kryteriów, jakim sprostać winien akt prawny, by zostać uznanym za konstytucyjny.

W najszerszej bodaj perspektywie pierwsze akty normatywne odpowiadające tzw. myśleniu konstytucyjnemu istniały już kilka wieków p.n.e., w aktach prawnych niektórych greckich *poleis*; konstytuowały bowiem ich ustrój¹⁴.

Z etymologicznego punktu widzenia pierwszych konstytucji należałoby doszukiwać się w czasach antycznego Rzymu, gdzie czynność organów państwowych zmierzającą do określenia ustroju politycznego (*rem publicam constituere*) odróżniano od działań prawotwórczych, polegających na tworzeniu ustaw zwykłych (*leges dare, leges scribere*). W średniowieczu terminu *constitutio* używano na określenie reguł życia zakonnego. W epoce tej zaczęto również ustanawiać akty prawne, które w zasadniczy sposób kształtowały ustrój poszczególnych państw, przyznające mieszkańcom (lub poszczególnym ich grupom) określone prawa i nakładające na nich obowiązki, wreszcie regulujące w znacznej mierze kształt życia społecznego, politycznego i gospodarczego na danym terytorium. Poza wspomnianymi wcześniej, przykładem tego może być choćby *Karta Królestwa León z 1188 r.*¹⁵ Wreszcie w czasach nowożytnych, od XVI w. (za sprawą francuskiego pisarza politycznego Jeana Bodina) zaczęto posługiwać się terminem „konstytucja” dla oznaczenia aktów normatywnych, regulujących fundamentalne prawa państwa. W XVI i XVII stuleciu powstały akty prawne, które co prawda nie miały jeszcze charakteru norm o najwyższej mocy prawnej, jednak cel oraz sposób ich uchwalenia, jak również funkcje, które miały pełnić, pozwalają mówić o nich w kontekście genezy konstytucji pisanych¹⁶. Od XVIII w. zaczęto powszechnie stosować określenia „konstytucja” wyłącznie w odniesieniu do aktu prawnego w danym państwie, który określa jego podstawy ustrojowe. Upowszechnienie się jurydycznego znaczenia pojęcia „konstytucja” datuje się najczęściej na drugą połowę XVIII wieku. Od tego momentu akty konstytucyjne

¹² Por. B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2001, s. 57.

¹³ Etymologicznie termin „konstytucja” pochodzi od łacińskiego słowa *constituere*, co oznacza: ustanawiać, urządzać.

¹⁴ B. Banaszak, *op. cit.*, s. 57.

¹⁵ A. Surowiecka, *Konstytucja – aspekty historyczne, definicyjne i współczesne kierunki rozwoju*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2012, R. XI, nr 2 (21), s. 159.

¹⁶ S. Sagan, *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2001, s. 21.

określają zasady organizacji państwa, zawierają normy o szczególnej, najwyższej mocy prawnej i stanowią fundament systemu prawa oraz władzy publicznej. W tym znaczeniu pojęcie to występuje w powszechnym, intuicyjnym nawet rozumieniu również współcześnie¹⁷.

Pomimo pokutującego przekonania, że współcześnie konstytucja jest spisany aktem prawnym, pojęcie to odnosić można do szerszego zjawiska, mianowicie istnienia norm prawa konstytucyjnego¹⁸. Zwłaszcza w literaturze anglosaskiej pełną akceptacją cieszy się uznanie, że konstytucja to „[...] zbiór zasad i zwyczajów, pisanych i niepisanych, ustanowionych przez prawo lub poza prawem, określających strukturę i kompetencje naczelnych organów władzy”¹⁹.

Warto zwrócić uwagę na różnice w nazewnictwie aktów konstytucyjnych. Są one zazwyczaj uwarunkowane historycznie i nawiązują najczęściej do tytułów pierwszych w dziejach określonej państwowości aktów prawnych o podobnym charakterze. „Konstytucja” jest nazwą charakterystyczną dla Stanów Zjednoczonych (*constitution*), Francji (*constitution*), Włoch (*costituzione*) czy Polski (w której jednak pierwszą nazwano „Ustawą Rządową”). W Niemczech stosowana jest nazwa: „Ustawa Zasadnicza” (*Grundgesetz*), w Austrii zaś – „Ustawa Konstytucyjna” (*Verfassungen*). „Kartą Konstytucyjną” można tłumaczyć nazwę występującą w Republice Czeskiej (*Ústava*), natomiast w krajach skandynawskich nazywa się taki dokument zazwyczaj „Formą Rządu” (np. w Szwecji, współcześnie – *Grundlagarna*, natomiast historycznie – *Regeringsform*).

Reasumując, konstytucyjny charakter aktu normatywnego determinują trzy podstawowe cechy. Po pierwsze: nadrzędna pozycja w hierarchicznym systemie źródeł prawa w państwie, co skutkuje tym, że żaden akt niższego rzędu nie może być z nią niezgodny, zaś akty niższego rzędu winny być interpretowane w sposób zapewniający jej realizację. Po drugie: szczególny zakres spraw normowany tym aktem, który stanowią zasady organizacji państwa, prawa oraz statusu jednostki i władzy. Wreszcie po trzecie: specyficzna nazwa oraz odrębny od innych ustaw tryb przygotowywania i przyjmowania, ewentualnie zmiany lub rewizji jej postanowień²⁰.

¹⁷ A Surowiecka, *Konstytucja...*, s. 160.

¹⁸ Doskonałym i najczęściej przywoływanym tego przykładem jest tzw. niepisana Konstytucja Wielkiej Brytanii (materialna). Konstytucja w sensie materialnym określa te wszystkie normy, które dotyczą ustroju państwa, bez względu na ich charakter prawny jak i formę aktów, w których je zawarto. Mogą się one mieścić również w ramach zwyczajowego prawa konstytucyjnego.

¹⁹ M.G. Roskin, R.L. Cord, J.A. Medeiros, W.S. Jones, *Wprowadzenie do nauk politycznych*, Poznań 2001, s. 69.

²⁰ M. Posiadło (red.), *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2010, s. 24. Na temat konstytucyjnej tradycji zob. szerzej: J. Szymanek, *Tradycje konstytucyjne. Szkice o roli ustawy zasadniczej w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa 2006, s. 7–22 i n.

Oba przedmiotowe akty konstytucyjne z 1791 r. stanowiły jurydyczną emanację filozofii europejskiego oświecenia, choć czerpały z niej w różnym stopniu i z różną intensywnością. Myśl polityczna wieku świateł ukształtowana została na trzech fundamentalnych ideach: praw naturalnych jednostki (z aksjomatycznym ujęciem ich niewzruszalności), teorii umowy społecznej i zwierzchnictwa narodu, który jest źródłem władzy oraz systemu podziału władz, zapewniającego praworządność. Koncepcje te łączono najczęściej z trzema wielkimi myślicielami epoki, odpowiednio: z angielskim filozofem Johnem Lockiem²¹, piszącym po francusku Genewczykiem, Janem Jakubem Rousseau oraz Francuzem Karolem Ludwikiem Monteskiuszem²².

Wzajemne zainteresowanie oraz przepływ myśli i doświadczeń pomiędzy zwolennikami i propagatorami oświeceniowych idei w ówczesnej Francji i Rzeczypospolitej były niewątpliwe i znaczące, o czym w niepodważalny sposób świadczą liczne i wszechstronne, zachowane po współczesne czasy źródła, zarówno z dziejów dyplomacji, filozofii, epistolografii, jak i innych dyscyplin naukowych. Choć w dziele uchwalenia konstytucji Rzeczpospolita uprzedziła Francję o kilka miesięcy, to jednak wydaje się, że zainteresowania Francuzów w niewielkim stopniu ukierunkowane były na twórcze wykorzystanie koncepcji i doświadczeń Polaków i Litwinów. Dyplomacja francuska koncentrowała się głównie na ożywionej dyplomatycznej obserwacji rozwoju sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej, zwłaszcza w kontekście stosunków międzynarodowych²³. Dopiero ostatnie miesiące roku 1790 i początek 1791 przyniosły pewne wzajemne ożywienie zainteresowania rozwojem wydarzeń w obu krajach. Prasa francuska wychodziła z założenia, że przemiany dokonujące się w Paryżu nie mogą pozostać bez wpływu na wydarzenia w Polsce²⁴. Reprezentatywne było stanowisko ówczesnej francuskiej opinii publicznej oparte na przekonaniu, iż: „Okoliczności przewidują, że patriotyzm Francuzów, ich miłość do wolności i równości praw mogą znaleźć naśladowców w Polsce”²⁵. W podobnym duchu utrzymana była opinia, która ukazała się niemal nazajutrz po uchwaleniu Ustawy Rządowej i przewidująca dalszą, dynamiczną demokratyzację życia publicznego w pomajowej Rzeczypospolitej: „Polska konstytucja jest stopniowo udoskonalana,

²¹ Por. S. Ziembicki, *Ze studiów nad myślą polityczną Johna Locke'a*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyty Studenckie” 2009, z. 2, s. 10–25.

²² B. Leśnodorski, *Konstytucja 3 Maja jako dokument oświecenia*, Warszawa 1946, s. 60.

²³ Szerzej na ten temat zob. H. Kocój, *Dyplomaci francuscy o Konstytucji 3 maja*, Kraków 2009, s. 11 i nast.; *idem*, *Francja, a Konstytucja 3 maja*, Katowice 1977, *passim*.

²⁴ H. Kocój, *Dyplomaci francuscy...*, s. 11.

²⁵ „*Courrier d'Avignon*”, le 14 février 1791, No 39: *Les circonstances font prévoir qu'incessamment le patriotisme des Français, leur amour pour la liberté et l'égalité des droits pourra avoir des imitateurs en Pologne*; za: *ibidem*, s. 83.

właśnie utworzyła w tym mieście klub taki jak jeden z jakobinów w Paryżu, w którym wszystkie materiały, które będą musiały zostać przedstawione do dalszego procedowania, zostaną wcześniej ustalone i przedyskutowane²⁶. Nie mniejszym zainteresowaniem cieszyły się w analogicznym czasie w Polsce wydarzenia, jakie miały miejsce we Francji. Coraz bardziej umacniało się bowiem przekonanie, że Francja, która w wielkim dziele swego odrodzenia postępuje coraz dalej²⁷, mimo „[...] tysięcy przeszkód będzie wzorem dla naszego i innych narodów”²⁸.

Nie sposób w tym kontekście nie wspomnieć choćby o osobistym zaangażowaniu francuskich myślicieli w formułowanie opinii, postulatów i sugestii dotyczących charakteru, zakresu i sposobów realizacji oświeceniowych idei w dziedzinie kreowania nowej rzeczywistości prawnej w Rzeczypospolitej²⁹.

Bilans Rewolucji Francuskiej to w pierwszym rzędzie jej zdobycze ideologii społecznej i politycznej oraz wzory rozwiązań instytucjonalnych, które stanowiły podsumowanie i kontynuację dorobku filozofii oświecenia i – poza niektórymi wątkami utopijnymi bez przyszłości – znalazły spełnienie w liberalnym, a następnie i demokratycznym świecie europejskiej cywilizacji XIX wieku. Nadal zresztą, po wstrząsach II wojny światowej, stanowią zasadniczą podstawę ładu moralnego i prawnego zachodnich demokracji liberalnych³⁰. Nie sposób podważyć tej tezy, niemniej nie sposób również całkowicie pominąć w tym kontekście wkładu i znaczenia polskiego oświecenia i jego ukoronowania w postaci Ustawy Rządowej. W niczym nie zmienia tego faktu relatywnie krótki, niespełna lub niewiele ponad roczny okres stosowania obu ustaw.

Okoliczności uchwalenia obu konstytucji posiadały tyleż podobieństw, co różnic. W przededniu przyjęcia postanowień omawianych aktów konstytucyjnych oba kraje znajdowały się w odmiennej rzeczywistości, zarówno ustrojowo-politycznej, jak i społeczno-gospodarczej. Francja (do lipca 1789 r.) była modelową, zachodnioeuropejską monarchią absolutną, z silną ekonomicznie pozycją stosunkowo licznego mieszczaństwa i typową dla większości ówczesnych krajów

²⁶ „Révolutionis de Paris”, 28 mai au 4 juin 1791, No 99: *La constitution polonoise se perfectionne peu à peu, il vient de se former dans cette ville un club à l’instar de celui des Jacobins de Paris, das lequel toutes les matières, qui devront être offertes à la diète seront préparées et débattues auparavant*, za: *ibidem*.

²⁷ „Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny”, marzec 1791.

²⁸ „Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny”, kwiecień 1791.

²⁹ Zob. zwłaszcza: J.J. Rousseau, *Uwagi nad rządem Polski*, Kraków 1924, ss. 171 [przekład i oprac. J. Starzewski]; P. Matyaszewski, *Monteskiusz w Polsce. Wczoraj i dziś*, Warszawa 2018, ss. 290.

³⁰ S. Salmonowicz, *Rewolucja Francuska: blaski i cienie dziedzictwa*, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, z. 1–2, s. 76; zob. także Z. Filipiak, *Jan Jakub Rousseau konstytucjonalistą. Projekty dla Korsyki i Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2018, t. 16, nr 4/1, s. 107–121 [cz. 1]; „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2019, t. 17, nr 3, s. 19–35 [cz. 2].

tej części Europy strukturą społeczną, w której ok. 2–3 procent mieszkańców należało do uprzywilejowanego dotąd stanu szlacheckiego i duchownego. Rzeczpospolita w dobie określanej czasami monarchią konstytucyjną stanowiła oryginalną ustrojowo formę monarchii stanowej, o nieporównywalnie uboższej strukturze urbanistycznej i słabej pozycji politycznej mieszczaństwa, w której uprzywilejowany stan szlachecki stanowił co najmniej ok. 10 procent populacji³¹. Nawet pozycja chłopów w obu krajach znacznie się różniła. We Francji, wzorem innych państw tej części Starego Kontynentu, zajmowali oni pozycję dzierżawców-czynszowników, podczas gdy w państwie polsko-litewskim pozostawali w ścisłej zależności nie tylko ekonomicznej, ale i osobistej, w ramach modelu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

Inaczej kształtował się w obu krajach, w przededniu uchwalenia konstytucji, obraz nastrojów społecznych, czy też – szerzej rzecz ujmując – sytuacja społeczno-polityczna. Francja znajdowała się w początkowym okresie modelowej w swym charakterze Wielkiej Rewolucji. Sytuacja wewnętrzna radykalizowała się dynamicznie od momentu jej wybuchu, za który symbolicznie uznawane jest zdobycie i zburzenie Bastylji 14 lipca 1789 r. Wzrost niechęci wobec pozostałości *ancien régime'u* potęgował gwałtowny kryzys gospodarczy, powodujący pogłębiającą się pauperyzację większości mieszkańców³². Niezależnie od tego konstytucja przyjęta została w atmosferze konsensusu głównych sił politycznych reprezentowanych w Legislatywie³³. Poza incydem na paryskim Champ-de-Mars³⁴ obyło się bez eksplozji krwawych wydarzeń, nadzwyczajnej presji wojska podczas procedowania nad konstytucją, czy odwoływania się do nacisku zrewoltowanego, pospolitego tłumu.

Również rzeczywistość Rzeczypospolitej w analogicznym okresie dość powszechnie przyjęło się określać w literaturze mianem rewolucji. Jednakże w przypadku państwa polsko-litewskiego charakter „sytuacji rewolucyjnej” był zdecydowanie inny. Poza dość spektakularną i widowiskową tzw. czarną procesją zorganizowaną w grudniu 1789 r. przez mieszczan, na czele z prezydentem Warszawy – Janem Dekertem, nie doszło w tym czasie do żadnych zbrojnych wystąpień. W dniu, w którym planowano uchwalenie Ustawy Rządowej, pewną presję na obradujących wywoływać mieli zgromadzeni na galeriach zwolennicy

³¹ Por. W. Witkowski, *Pierwsze konstytucje nowożytne*, Lublin 1996, s. 12–14.

³² Kryzys ten zaczął się we Francji już w latach siedemdziesiątych i trwał przez lata osiemdziesiąte, nie pozostając bez wpływu na nastroje rewolucyjne wśród ludu; S. Grodziski, *Porównawcza historia ustrojów państwowych*, Kraków 1998, s. 215.

³³ J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI*, Wrocław 1985, s. 243–245.

³⁴ Ostrzał Gwardii Narodowej w dniu 17 lipca przyniósł wówczas ok. 50 ofiar. Miał on jednak mimo dramatycznych konsekwencji odosobniony, incydentalny charakter, zwłaszcza w realiach rewolucji; B. Baszkiewicz, *Ludwik...*, s. 242.

zmian ustrojowych. A jednak w literaturze, i to nie tylko polskiej, bowiem także w ówczesnej, europejskiej opinii publicznej³⁵, jak również wśród współczesnych badaczy³⁶, silnie ugruntowane jest przeświadczenie o rewolucyjnym charakterze wydarzeń, jakie miały miejsce u schyłku istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów wraz z ich zwieńczeniem w postaci aktu konstytucyjnego. Choć trudno byłoby uznać te wydarzenia za rewolucję na wzór francuskiej, to jednak warto, zdaniem niektórych, na wypadki majowe w Rzeczypospolitej 1791 r. spojrzeć z trochę innej perspektywy – jako na rewolucję wyrosłą z ducha oświecenia³⁷. Wypada jednak pamiętać, że w przeciwieństwie do tego, jak we Francji procedowano konstytucję, polska Ustawa Rządowa przygotowywana była w tajemnicy, przez wąskie grono osób związanych z królem i Ignacym Potockim. Nie była efektem gorących debat sejmowych, ale tworem idei kilku wybitnych jednostek życia parlamentarnego³⁸.

Pierwsza polska konstytucja obowiązywała od 3 maja (uchwalenie przez Sejm Wielki), względnie 5 maja 1791 r. (oblatowanie, tj. wpisanie do ksiąg grodzkich) do (*de facto*) przystąpienia króla do Konfederacji Targowickiej, po krótkotrwałym epizodzie wojny polsko-rosyjskiej, co nastąpiło 23 lipca 1792 r. Konstytucja francuska obowiązywała jeszcze krócej – od 3 września (daty uchwalenia przez Konstytuante), ew. 14 września 1791 r. (tj. od dnia uroczystego proklamowania Konstytucji), do (*de facto*) 10 sierpnia 1792 r., kiedy to decyzją Zgromadzenia Narodowego monarcha został zawieszony w swych konstytucyjnych funkcjach i zamknięty w więzieniu Temple³⁹. Formalnie definitywny kres jej obowiązywania wiązać można również ze zniesieniem monarchii i proklamowaniem republiki 22 września 1792 r.

Tym, co zwraca uwagę już w pierwszym momencie konfrontacji obu aktów normatywnych, jest zdecydowana różnica ich objętości. Ustawę Rządową cechuje wyjątkowa zwięzłość. W jedenastu stosunkowo krótkich artykułach nakreślono w zasadzie kompletny zarys podstaw funkcjonowania społeczeństwa

³⁵ „Ustawa Rządowa to nie tylko symbol, to dokument stanowiący cenne źródło historyczne, ważny tekst prawny, a także wydarzenie historyczne, tak przełomowe, że cała Europa okrzyknęła je swego czasu rewolucją. [...] To ona właśnie uznała je bez żadnych wątpliwości za rewolucję; bez gwałtu, bezkrwawą, bądź łagodną, ale zawsze rewolucję. Krytycznie lub pochwalnie o rewolucji polskiej mówili i pisali francuscy deputowani do Konstytuanty i parlamentarzyści angielscy. Dzień po dniu relacjonowała rewolucyjne wypadki w Warszawie prasa francuska, niemiecka, angielska”; A. Grześkowiak-Krwawicz (oprac.), *Konstytucja...*, s. 5–6; por. także: A. Grześkowiak-Krwawicz, *3 maja 1791 – polska rewolucja*, [w:] A. Sołtys, Z. Zielińska (red.), *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, Warszawa 2013, s. 235–246.

³⁶ Zob. R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków 2012, ss. 988.

³⁷ A. Grześkowiak-Krwawicz (oprac.), *Konstytucja...*, s. 19–20.

³⁸ S. Adamkiewicz, *Zrozumieć Polskę szlachecką*, Warszawa 2014, s. 72–73.

³⁹ Por. J. Baszkiewicz, *Ludwik...*, s. 244–245 i 256–258.

i państwa. Niewielka objętość upodabnia polskie prawo do konstytucji Stanów Zjednoczonych z roku 1787, też stosunkowo krótkiej. Zdecydowanie różni ją to jednak od francuskiej z września 1791, która była dokumentem obszernym, normującym wiele zagadnień szczegółowych. Francuską konstytucję tworzyło co prawda jedynie 7 tytułów (*titres*), jednak niektóre z nich dzieliły się następnie się na rozdziały (*chapitres*), sekcje (*sections*) oraz artykuły (*articles*). O ile dzieło Sejmu Wielkiego liczyło niespełna 3500 słów, o tyle legislacja powstała nad Sekwaną – niespełna 11 500. Różnica objętości była więc 3–4-krotna.

Do fundamentalnych rozstrzygnięć ustrojowych należy niewątpliwie decyzja o formie państwa – monarchicznej bądź republikańskiej. Obie konstytucje okazały się w tej materii dość zbieżne w swych postanowieniach: przesądziły o monarchicznym ustroju państwa. Podobnie ukształtowano także reguły dot. sukcesji tronu, które determinowała zasada dziedziczenia w porządku primogenitury. We Francji stanowiło to utrzymanie wielowiekowej tradycji, przez setki lat uznawanej za prawo fundamentalne monarchii. W Polsce oznaczało to jednak zmianę rewolucyjną; odrzucono zasadę tzw. wolnej elekcji, uznawanej od szesnastego stulecia niemal za dogmat. W modelu francuskim utrzymano również z całą konsekwencją dotychczasowy, agnacyjny porządek następstwa tronu⁴⁰. W polskim systemie ustrojowym – co do zasady – również, dopuszczając jednak pewne odstępstwo o charakterze wyjątkowym⁴¹.

Inaczej, w świetle regulacji obu aktów konstytucyjnych, kształtować miała się struktura terytorialna tych dwóch suwerennych podmiotów prawa międzynarodowego. Legislаторzy znad Sekwany w sposób jednoznaczny, niepozostawiający żadnych wątpliwości przesądzi o unitarnym charakterze Państwa Francuskiego⁴². W przypadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów problem okazał się być bardziej złożony z racji dotychczasowej Unii Polsko-Litewskiej, zaś przyjęte rozstrzygnię-

⁴⁰ KKFr., tyt. III, rozdz. II, sekcja III, art. 1: *La royauté est indivisible, et déléguée héréditairement à la race régnante de mâle en mâle, par ordre de primogéniture, à l'exclusion perpétuelle des femmes et de leur descendance. (Rien n'est préjugé sur l'effet des renonciations, dans la race actuellement régnante).*

⁴¹ UR, art. VII: „Tron polski elekcyjnym przez familie mieć na zawsze chcemy i stanowimy [...]. Stanowimy przeto, iż po życiu, jakiego nam dobroć Boska pozwoli, elektor dzisiejszy saski w Polsce królować będzie. Dynastya przyszłych królów polskich zacznie się na osobie Fryderyka Augusta, dzisiejszego elektora saskiego, którego sukcesorom *de lumbis* z płci męskiej tron polski przeznaczamy. Najstarszy syn króla panującego po ojcu na tron następować ma. Gdyby zaś dzisiejszy elektor saski nie miał potomstwa płci męskiej, tedy mąż przez elektora za zgodą stanów zgromadzonych córce jego dobrany zaczynać ma linią następstwa w płci męskiej do tronu polskiego. Dla czego Maryję Augustę Nepomucenę, córkę elektora za infantkę polską deklarujemy, zachowując przy narodzie prawo, żadnej preskrypcji podpadać nie mogące, wybrania do tronu drugiego domu po wygaśnięciu pierwszego”, por. także O. Balzer, *Konstytucja Trzeciego Maja. Reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej z r. 1791*, Kraków 1920, s. 68–69.

⁴² KKFr., tyt. II, art. 1: *Le royaume est un et indivisible; son territoire est distribué en quatre-vingt-trois départements, chaque département en districts, chaque district en cantons.*

cia po dziś dzień budzą wątpliwości i kontrowersje historyków⁴³. Daleko idąca integracja obu części Rzeczypospolitej spowodowała, że w tekście konstytucji nie było nawet wzmianki o podziale Państwa na Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie. Uznano to jednak za niedociągnięcie i w październiku 1791 r. sejm uchwalił ustawę zatytułowaną *Zaręczenie wzajemne obojga narodów*, umacniającą unię z zachowaniem pewnych odrębności ustrojowych⁴⁴ i przesądzającą o federacyjnym charakterze państwa. *Zaręczenie wzajemne* było zwieńczeniem procesu przemian zachodzących w stosunku Polski do Litwy w omawianym okresie. Zachowało ono ostatecznie odrębność prowincji litewskiej aż do końca istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁴⁵.

Prawa człowieka i obywatela – co najmniej od czasów oświecenia – są niepodważalną wartością społeczną i polityczną. Stanowią istotne kryterium oceny konstytucji i działalności władz. Bywają podstawowym celem rządów, a czasami stanowią także istotny element polityki międzynarodowej. Są powszechnymi prawami moralnymi o charakterze podstawowym. Koncepcja praw człowieka stoi na stanowisku, że każda jednostka, dysponując niepodważalną sferą autonomii, do której nie ma wstępu żadna władza, może zasadnie domagać się od państwa ochrony jej praw⁴⁶. Współcześnie są one definiowane jako wolności, środki ich ochrony oraz świadczenia, których respektowania – jako praw – wszyscy ludzie powinni móc się domagać od społeczeństwa, w którym żyją⁴⁷.

Ta sfera materii konstytucyjnej najbardziej bodaj różnicuje oba akty konstytucyjne. Cechą podstawową Ustawy Rządowej wydaje się brak w systematyce części mającej za przedmiot prawa obywatelskie. Było to zapewne wyrazem

⁴³ W literaturze reprezentowane jest szerokie spektrum poglądów na ten temat. Jeden z nich uznaje, że *Zaręczenie* zniósło ostatecznie stosunek unii polsko-litewskiej; Por. S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą*, Lwów 1914, s. 209; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, Warszawa 1986, s. 238; W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1 (966–1795), Warszawa 2010, s. 205–207. Współcześnie zdają się przeważać opinie o utrzymaniu federacyjnej struktury państwa co najmniej do rozbiorów i kresu I Rzeczypospolitej; por. Por. W. Smoleński, *Sprawa stosunku Litwy do Polski na Sejmie Wielkim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci B. Orzechowicza*, Lwów 1916, s. 431–444; J. Malec, *Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1982, t. 34, z. 1, s. 31–50.

⁴⁴ S. Grodziski, *op. cit.*, s. 189.

⁴⁵ J. Malec, *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów – w 220. rocznicę uchwalenia*, „Studia Iuridica Toruniensia”, *Studia monograficzne ofiarowane profesorowi Ryszardowi Łaszewskiemu*, t. 10, Toruń 2012, s. 163.

⁴⁶ W. Osiatyński, *Wprowadzenie do pojęcia praw człowieka*, Materiały edukacyjne przygotowane w ramach programu Socrates Grundtvig Action 1, „Law through Experience” / 116881-CP-1-2004-SK-GRUNDTVIG-G11, s. 1; http://www.hfhr.org.pl/wielokulturowosc/documents/doc_190.pdf (dostęp: 03.05.2019).

⁴⁷ *Encyclopedia of Public International Law*, vol. 8, *Human Rights and the Individual in International Law. International Economic Relations*, Amsterdam – New York – Oxford 1985, North Holland, s. 268; http://www.hfhr.org.pl/wielokulturowosc/documents/doc_190.pdf (dostęp: 03.05.2019).

panującego w ówczesnej Rzeczypospolitej przekonania, iż nie jest to sprawa na tyle znacząca ustrojowo, by eksponować ją w postaci osobnej części ustawy zasadniczej, chociaż odpowiednie postanowienia zamieszczano w ramach innych fragmentów konstytucji, omawiających np. cele państwa bądź jego podstawy ustrojowe. Konstrukcja ta odpowiadała zasadzie stanowości majowej Konstytucji w rozwiązaniu problemu określanego dzisiaj powszechnie jako prawa i wolności obywatelskie⁴⁸.

Ustawa Rządowa, modyfikując nieco *status quo ante*, petryfikuje w istocie dotychczasową, stanową strukturę społeczeństwa, regulując w trzech osobnych artykułach (nie przypadkiem w takiej właśnie kolejności) status prawny szlachty⁴⁹, mieszczan⁵⁰ i chłopów⁵¹. O równości przysługujących im praw, w świetle postanowień polsko-litewskiej Ustawy, mówić nie sposób.

Ich pełnię majowa konstytucja przyznała jedynie uprzywilejowanemu dotąd pierwszemu z wymienionych stanów. Przysługiwać miały one jednak od teraz nie „z urodzenia”, lecz jedynie po spełnieniu wymogów wynikających z cenzusu majątkowego łączonego z cenzusem posiadanie nieruchomości gruntowej. Ustawa Rządowa już w tytule stosownego artykułu nie pozostawia w tej kwestii wątpliwości, formułując go „Szlachta ziemianie” i rozpoczynając go od ogólnej confirmacji praw tego stanu⁵².

Dobrodziejstwem majowej konstytucji objęto wyłącznie obywatele miejskich (a więc nie wszystkich, np. pełnoletnich mieszkańców miast) i to obligatoryjnie jedynie miast królewskich. Obywatele miast prywatnych stosowne przepisy konstytucji dotyczyć miały jedynie fakultatywnie (za uprzednią zgodą właściciela miasta). Przyznano im prawo do samorządu i własnego sądownictwa, zrównano ze szlachtą w zakresie prawa sądowego, natomiast znacznie skromniejsze były ich uprawnienia polityczne. Sprowadzały się one jedynie do przywileju wybie-

⁴⁸ A. Sylwestrzak, *Instytucja praw i wolności obywatelskich w konstytucjach polskich (1791–1935)*, „Studia Prawnoustrojowe” 2006, nr 6, s. 6–7.

⁴⁹ UR, art. II – Szlachta-Ziemianie.

⁵⁰ UR, art. III – Miasta i mieszczanie.

⁵¹ UR, art. IV – Chłopi włościanie.

⁵² Art. II: „[...] stanowi szlacheckiemu wszystkie swobody, wolności, prerogatywy, pierwszeństwa w życiu prywatnym i publicznym najuroczyściej zapewniamy, szczególnie zaś prawa, statuta i przywileje temu stanowi od Kazimierza Wielkiego [...] sprawiedliwie i prawnie nadane, utwierdzamy, zapewniamy i za niewzruszone uznajemy”. Pomimo deklarowania *expressis verbis* zasady równości praw w obrębie stanu: „[...] Wszystkę szlachtę równemi być między sobą uznajemy, nie tylko co do starania się o urzędy i o sprawowanie posług [...], ale co do równego używania przywilejów i prerogatywy stanowi szlacheckiemu służących”, dotyczy ona w istocie wolności osobistej i własności („prawa bezpieczeństwa osobistego, własności gruntowych i ruchomej”). Nie dotyczy jednak praw obywatelskich (zwłaszcza wyborczych), obwarowanych cenzusem majątkowym, sprecyzowanym w *Prawie o sejmikach* z 24 marca 1791 r.

rania, jako tzw. plenipotentów, 24 swoich przedstawicieli do sejmu⁵³, w którym mogli oni uczestniczyć jedynie w debatach dotyczących tzw. spraw miejskich. Niektórzy z nich mogli obejmować stanowiska rządowe w komisjach zajmujących się takim sprawami.

Stanem wciąż upośledzonym pozostali chłopci. Poświęcone temu stanowi przepisy były dość enigmatyczne. Prawa „chłopów włościan” sformułowane zostały na zasadzie przyjęcia tego stanu „pod opiekę prawa i rządu krajowego”. Pomimo deklaratywnego włączenia chłopów do wspólnoty narodowej i przekreślenia obowiązującej zasady o nieingerencji państwa w stosunki między panem a chłopem, nie ustanowiono żadnej konkretnej formy opieki sądowej czy państwowo-prawnej nad chłopami. Nie przyznano włościanom wolności osobistej, nie zniesiono czy choćby ograniczono pańszczyzny⁵⁴.

W materii praw i wolności obywatelskich trudno nie uznać majowej konstytucji za konserwatywną. Dowodzi tego zasada stanowości społeczeństwa z dominującą rolą szlachty, odpowiednio niższą mieszczaństwa i wreszcie najbardziej podrzędną – chłopstwa. W rezultacie prawa obywatelskie uzależnione zostały od miejsca jednostki w stanowej strukturze społecznej. Wprawdzie majowa konstytucja tworzy perspektywy pokonania barier stanowych, np. poprzez nobilitację, czyni to jednak w sposób nader ograniczony i adresowany do nielicznej grupy bogatszych mieszczan⁵⁵.

Diametralnie inny obraz wyłania się po lekturze francuskiej konstytucji. Bezpośrednio po preambule rozpoczyna ją wiekopomna, licząca 17 art., DPCiO, która uznana została za integralną część tej ustawy zasadniczej. Wśród pierwszych, absolutnych wartości gwarantowanych konstytucją wymienia ona wolność i równość wobec prawa (art. 1⁵⁶), by w następnym zdaniu uzupełnić je o kolejne prawa naturalne: własność, bezpieczeństwo oraz opór przeciw uciskowi (art. 2⁵⁷). Kolejnych kilkanaście jej artykułów uzupełnia i rozwija katalog indywidualnych praw jednostki o kolejne gwarancje, zgodnie z założeniami nowożytnej szkoły prawa naturalnego. Szczególny stosunek ujawnili francuscy legislatorzy wobec prawa własności, które DPCiO *in fine* (w art. 17) sakralizowała⁵⁸.

⁵³ Z prawa tego korzystać mogli jedynie obywatele tych miast królewskich, „[...] w których oznaczone są sądy apelacyjne”; art. II, p. 2 *Prawa o miastach królewskich*); VL, s. 216.

⁵⁴ A. Konert, *Wartości europejskie w Konstytucji 3 maja z 1791 roku*, „Studia Humanistyczne AGH” 2012, nr 11/3, s. 177.

⁵⁵ Por. Z. Szczańska, *Pierwsza ustawa zasadnicza Rzeczypospolitej*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski*, t. 1, Warszawa 1990, s. 19–103.

⁵⁶ *Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits.*

⁵⁷ *Le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme. Ces droits sont la liberté, la propriété, la sûreté et la résistance à l'oppression.*

⁵⁸ *La propriété étant un droit inviolable et sacré, nul ne peut en être privé, si ce n'est lorsque la nécessité publique, légalement constatée, l'exige évidemment, et sous la condition d'une juste et préalable indemnité.*

Warto zwrócić uwagę na pełną konsekwencję, z jaką we Francji już w początkach Wielkiej Rewolucji legislatura traktowała zasadę równości. W pierwszej konstytucji tego kraju nie ograniczono się bowiem w tym względzie wyłącznie do treści jednego z artykułów recypowanej DPCiO. Całą niemal jej preambułę poświęcono na potwierdzenie likwidacji systemu feudalnego i zastąpienia go zasadą powszechnej równości wszystkich obywateli wobec prawa⁵⁹. Od „podstawowych praw gwarantowanych przez Konstytucję” rozpoczyna się również Tytuł Pierwszy *Constitution de 1791*⁶⁰.

Pomimo tak głębokich różnic pomiędzy obiema ustawami w kwestii praw obywatelskich, można w nich dostrzec pewien wspólny element. Jest nim uzależnienie praw wyborczych od cenzusu majątkowego (w polskim systemie konstytucyjnym łączonego z cenzusem posiadania nieruchomości gruntowej⁶¹). Francuska Konstytuanta bezpośrednio w tekście ustawy zasadniczej dla potrzeb prawa wyborczego dokonała podziału obywateli na tzw. czynnych (aktywnych), którym przyznano prawo do udziału w akcie wyborczym i tzw. biernych, których uprawnienia tego pozbawiono. Podstawowym kryterium tego podziału stanowiło opłacanie podatku w wysokości trzech dniówek roboczych, co pozbawić miało praw wyborczych ok. 1/3 obywateli⁶².

Człowiek jako istota ludzka posiada naturalne prawa: do życia, wyrażania poglądów, poszanowania prywatności, które uznawane są za podstawowe i niepodważalne. Pośród tych praw znajduje się również jedna z najważniejszych

⁵⁹ *L'Assemblée nationale, voulant établir la Constitution française sur les principes qu'elle vient de reconnaître et de déclarer, abolit irrévocablement les institutions qui blessaient la liberté et l'égalité des droits. Il n'y a plus ni noblesse, ni pairie, ni distinctions héréditaires, ni distinctions d'ordres, ni régime féodal, ni justices patrimoniales, ni aucun des titres, dénominations et prérogatives qui en dérivent, ni aucun ordre de chevalerie, ni aucune des corporations ou décorations, pour lesquelles on exigeait des preuves de noblesse, ou qui supposaient des distinctions de naissance, ni aucune autre supériorité, que celle des fonctionnaires publics dans l'exercice de leurs fonctions. Il n'y a plus ni vénalité, ni hérédité d'aucun office public. Il n'y a plus, pour aucune partie de la nation, ni pour aucun individu, aucun privilège, ni exception au droit commun de tous les Français. Il n'y a plus ni jurandes, ni corporations de professions, arts et métiers.*

⁶⁰ *L'Assemblée nationale, voulant établir la Constitution française sur les principes qu'elle vient de reconnaître et de déclarer, abolit irrévocablement les institutions qui blessaient la liberté et l'égalité des droits.*

⁶¹ „Głosu na seymikach nie mają: 1mo. Nayprzód szlachta, którzy nie będą mieli ktoreykolwiek aktualnej possessyi, w prawie terazniejszym o seymikach wyszczególnioney”; *Prawo o sejmikach*, art. V.

⁶² KKFr., Tyt. III, rozdz. II, sekcja I, art. 2: *Pour être citoyen actif, il faut: – être né ou devenu Français; – être âgé de vingt-cinq ans accomplis; – être domicilié dans la ville ou dans le canton depuis le temps déterminé par la loi; – payer, dans un lieu quelconque du royaume, une contribution directe au moins égale à la valeur de trois journées de travail, et en représenter la quittance; – n'être pas dans un état de domesticité, c'est-à-dire de serviteur à gages; – être inscrit dans la municipalité de son domicile au rôle des gardes nationales; – avoir prêté le serment civique; zob. także: M. Morabito, D. Bourmaud, *Historia konstytucyjna i polityczna Francji (1789–1958)*, Białystok 1996, s. 93.*

wolności, dotycząca bowiem najbardziej bodaj intymnej sfery życia ludzkiego – sfery duchowej. Jest to prawo do wolności religii⁶³.

Obie konstytucje znacząco różnią się w tym względzie w swoich regulacjach. Ustawa Rządowa wyraźnie nawiązuje do tradycji i odbiega w tym względzie od ducha Wieku Świąteł⁶⁴. Rozpoczyna ją *invocatio dei*⁶⁵. Poświęcony temu zagadnieniu art. I – nieprzypadkowo zatytułowany: „Religia panująca”, stanowi dość ekwilibrystyczną próbę połączenia konserwatywnych idei tradycjonalistycznych z fundamentalnymi pryncypiami liberalnego oświecenia. Uznaje bowiem religię rzymskokatolicką za panującą, określa przestępczy charakter apostazji (odstępstwa od religii panującej), a *in fine* deklaruje sztandarową dla Epoki Świąteł swobodę kultu⁶⁶. Zdecydowanie odmienne stanowisko zajęli w tej kwestii francuscy legislatorzy, którzy w pełni zaakceptowali idee nowożytnej szkoły prawa naturalnego. Wyraża je art. X DPCiO⁶⁷. Wiązało się to z uznaniem wolności dla wszystkich wyznań. Religia miała być sprawą prywatną, a państwo, jak uznano, nie powinno zabierać głosu w sprawach związanych z duchowością społeczeństwa⁶⁸.

W kwestii podstawowych zasad ustrojowych oba akty konstytucyjne wydają się niemal bliźniaczo podobne. Obie bowiem ustawy zasadnicze za takie uznają zasady suwerenności narodu⁶⁹ oraz trójpodziału władzy, choć tą ostatnią francuska konstytucja nie tak bezpośrednio jak polska Ustawa Rządowa⁷⁰. I w tym przypadku dostrzec można pewien konserwatyzm rozwiązań prawnych

⁶³ K. Kącka, *Geneza i źródło wolności religii w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej*, „Seminaire” 2013, t. 34, s. 155.

⁶⁴ W 1689 r. John Locke w swoim dziele *Epistola de Tolerantia (List o tolerancji)* uznał wolność religijną za naturalne prawo człowieka i opowiedział się za równouprawnieniem religii; *ibidem*, s. 159.

⁶⁵ „W imię Boga w Trójcy Świętej jedynego”.

⁶⁶ „Religią narodową panującą jest i będzie Wiara Święta Rzymska Katolicka ze wszystkimi jej prawami. Przejście od wiary panującej do jakiegokolwiek wyznania jest zabronione pod karami apostazji [...] wszelkich obrządków i religii wolność w krajach polskich podług ustaw krajowych warujemy”.

⁶⁷ *Nul ne doit être inquieté pour ses opinions, même religieuses [...]*.

⁶⁸ K. Kącka, *op. cit.*, s. 160.

⁶⁹ UR, art. V: „Wszelka władza w i społeczności ludzkiej początek swój bierze z woli narodu”; KKF, tyt. III, art. 1: *La souveraineté est une, indivisible, inaliénable et imprescriptible. Elle appartient à la nation; aucune section du peuple, ni aucun individu, ne peut s'en attribuer l'exercice.*

⁷⁰ UR, art. V: „Aby więc całość państw, wolność obywatelska i porządek społeczności w równej wadze na zawsze zostawały, trzy władze rząd narodu polskiego składać powinny i z woli prawa niniejszego na zawsze składać będą; to jest: władza prawodawcza w stanach zgromadzonych, władza najwyższa wykonawcza w królu i Straży i władza sędownicza w jurysdykcjach na ten koniec ustanowionych lub ustanowić się mających;”; KKF, tyt. III, art. 3: *Le pouvoir législatif est délégué à une Assemblée nationale composée de représentants temporaires, librement élus par le peuple, pour être exercé par elle, avec la sanction du roi, de la manière qui sera déterminée ci-après*, art. 4: *Le gouvernement est monarchique: le pouvoir exécutif est délégué au roi, pour être exercé sous son autorité, par des ministres*

przyjętych w Rzeczypospolitej; tkwi on w pojmowaniu „narodu”. W ujęciu francuskim stanowią go wszyscy obywatele⁷¹. W przypadku polskiej Ustawy narodem, przynajmniej w sensie politycznym, była szlachta i tylko ona; bez jej akceptacji nie można było wprowadzić w życie żadnego projektu. Reprezentacja parlamentarna mieszczaństwa była symboliczna, zaś chłopstwa – żadna.

W sferze regulacji konstytuujących władzę ustawodawczą podstawową różnicą jest konstrukcja parlamentu. Konstytucja Królestwa Francji przyjęła zasadę monokameralizmu; prawodawstwo spoczywać miało w rękach jednoizbowego Zgromadzenia Narodowego, tworzącego Ciało Prawodawcze⁷². Twórcy Ustawy Rządowej, szanując wielowiekową tradycję, zdecydowali się pozostać przy systemie bikameralnym (legislację powierzono dwóm izbom – Sejmowi i Senatowi)⁷³. W odmienny sposób rozstrzygnięto także w tym kontekście pozycję monarchy. W modelu francuskim pozostawać miał on poza parlamentem, zaś w polskim – przewodniczyć miał obradom Senatu, dysponując dodatkowo głosem rozstrzygającym⁷⁴. W systemie francuskim (czego nie przewidywała postanowienia polskiej konstytucji) przysługiwało mu słabe weto zawieszające, które mogło być uchylone przez dwukrotne uchwalenie danego projektu przez następne Zgromadzenia⁷⁵. Ciało Prawodawcze i Sejm skonstruowano analogicznie; przyjęto model reprezentacyjny oparty zasadniczo na cenzusach – wieku i majątkowym, przy czym wybory do Sejmu miały mieć charakter bezpośredni (uprawnieni do głosowania wybierać mieli swoich przedstawicieli na lokalnych zgromadzeniach zw. sejmikami przedsejmowymi), podczas gdy *Corps Législatif* pochodziła z wyborów pośrednich i dwustopniowych⁷⁶. Członkowie izb prawodawczych wybierani byli w obu przypadkach na okres 2-letniej kadencji i byli represen-

et autres agents responsables, de la manière qui sera déterminée ci-après, art. 5: Le pouvoir judiciaire est délégué à des juges élus à temps par le peuple.

⁷¹ KKFr., tyt. II, art. 2: *Sont citoyens français: – Ceux qui sont nés en France d'un père français; – Ceux qui, nés en France d'un père étranger, ont fixé leur résidence dans le royaume; – Ceux qui, nés en pays étranger d'un père français, sont venus s'établir en France et ont prêté le serment civique; – Enfin ceux qui, nés en pays étranger, et descendant, à quelque degré que ce soit, d'un Français ou d'une Française expatriés pour cause de religion, viennent demeurer en France et prêtent le serment civique.*

⁷² KKFr., tyt. III, rozdz. I, art. 1: *L'Assemblée nationale formant le corps législatif.*

⁷³ UR, art. V „Sejm, czyli władza prawodawcza”: „Sejm czyli stany zgromadzone na dwie izby dzielić się będą, na izbę poselską i na izbę senatorską [...]”.

⁷⁴ By „[...] *paritatem* rozwiązywać osobiście lub nadesłaniem zdania swego do tejże izby” (art. V).

⁷⁵ KKFr., tyt. III, rozdz. III, sekcja III, art. 1-2: *Les décrets du corps législatif sont présentés au roi, qui peut leur refuser son consentement [...]. Dans le cas où le roi refuse son consentement, ce refus n'est que suspensif. Lorsque les deux législatures qui suivront celle qui aura présenté le décret, auront successivement représenté le même décret dans les mêmes termes, le roi sera censé avoir donné la sanction;* por. S. Grodziski, *op. cit.*, s. 217.

⁷⁶ Por. A. Gaca, K. Kamińska, *Historia powszechna ustrojów państwowych*, Toruń 2002, s. 722.

tantami całego narodu. W odmienny sposób skonstruowano Senat w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej; izba ta miała bowiem mieć skład dygnitarski⁷⁷.

W regulacjach obu ustaw dotyczących władzy wykonawczej również nie brakowało podobieństw i różnic. Twórcy Konstytucji 3 maja wykazali się śmiałym nowatorstwem, powierzając egzekutywę nieznaną dotąd instytucji – Straży Praw, mającej pełnić swe funkcje pod nominalnym zwierzchnictwem króla⁷⁸. Zbliżone postanowienia zamieszczono we francuskiej *Constitution de 1791*⁷⁹. W obu aktach konstytucyjnych w ten sam sposób ukształtowano odpowiedzialność monarchy i ministrów za akty wykonawcze⁸⁰, recypując instytucję kontrasygnaty o angielskiej proveniencji⁸¹, zgodnie z zasadą *rex nihil potestis facere iniuriam*.

W kontekście regulacji dot. władzy wykonawczej uwagę zwraca nieco odmienny sposób uregulowania kwestii odpowiedzialności ministrów. Oba akty konstytucyjne przewidują ich odpowiedzialność polityczną przed monarchą, który *nota bene* powołuje ich na zajmowane stanowiska. Jednak tylko majowa konstytucja przewiduje dodatkowo polityczną odpowiedzialność najważniejszych przedstawicieli egzekutywy przed organem legislacyjnym; parlament może zażądać ich odwołania kwalifikowaną większością 2/3 głosów połączonych izb⁸². Przyjęte zasady konstytucyjnej odpowiedzialności ministrów również wykazywały istotną różnicę. We francuskim modelu konstytucyjnym za pogwałcenie prawa sądeni mieli być oni co prawda na podstawie oskarżenia legislacyjny⁸³, niemniej przez niezawisły, niezależny od Ciała Prawodawczego trybunał

⁷⁷ UR, art. VI: „[...] Izby senatorskiej złożonej z biskupów, wojewodów, kasztelanów i ministrów [...]”.

⁷⁸ UR, art. VII: „[...] przeto [...] władzę najwyższego wykonywania praw królowi w radzie jego oddajemy, która to rada Straż Praw zwać się będzie”.

⁷⁹ KKFr., tyt. III, art. 4: *Le gouvernement est monarchique: le pouvoir exécutif est délégué au roi, pour être exercé sous son autorité, par des ministres et autres agents responsables [...]*.

⁸⁰ UR, art. VII: „[...] Osoba króla jest święta i bezpieczna od wszystkiego. Nic sam przez się nie czyniący, za nic w odpowiedzi narodowi być nie może [...]. Przeto każda ze Straży rezolucja pod imieniem królewskim i z podpisem ręki jego wychodzić będzie, powinna jednak być podpisana także przez jednego z ministrów zasiadających w Straży i tak podpisana do posłuszeństwa wiązać będzie [...]”; KKFr., tyt. III, rozdz. II, sekcja I, art. 2: *La personne du roi est inviolable et sacrée; son seul titre est roi des Français*; KKFr., tyt. III, rozdz. II, sekcja IV, art. 4: *Aucun ordre du roi ne pourra être exécuté, s'il n'est signé par lui et contresigné par le ministre ou l'ordonnateur du département*; KKFr., tyt. III, rozdz. II, sekcja IV, art. 6: *En aucun cas, l'ordre du roi, verbal ou par écrit, ne peut soustraire un ministre à la responsabilité*.

⁸¹ Por. M. Rakowski, *Zasada nieodpowiedzialności monarchy i kontrasygnaty jego aktów*. Przykład włoski, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. 66, z. 1, s. 249; Z. Witkowski, *Kontrasygnata*, [w:] B. Hołyst (red.), *Wielka encyklopedia prawa*, Warszawa 2005, s. 360; A. Rakowska, *Kontrasygnata aktów głowy państwa w wybranych państwach europejskich*, Toruń 2009, s. 6 i 16.

⁸² UR, art. VII.

⁸³ KKFr., tyt. III, rozdz. II, sekcja IV, art. 8: *Aucun ministre en place, ou hors de place, ne peut être poursuivi en matière criminelle pour fait de son administration, sans un décret du corps législatif*.

sądowy⁸⁴. W polskim systemie konstytucyjnym mieli oni być sądzeni przez Sąd Sejmowy, który zgodnie z ustawą *Sąd Sejmowy* z 28 maja 1791 r. składać się miał z przedstawicieli obu izb parlamentarnych.

Dwie pierwsze, nowożytne europejskie konstytucje wykazywały wiele podobieństw, ale i niemało różnic. Obie niewątpliwie powstały w duchu idei epoki oświecenia, choć w niejednakowym stopniu realizowały postulaty zachodnioeuropejskiej doktryny. Wydaje się, że z nieco większą konsekwencją i wiernością (zwłaszcza pryncypiom nowożytnej szkoły prawa naturalnego) zrealizowano je we francuskiej ustawie zasadniczej. Polską cechowała świadomość potrzeby osiągnięcia kompromisu pomiędzy tradycją i nowoczesnością, stąd pewna jej zachowawczość i konserwatyzm, szczególnie widoczne w postanowieniach dotyczących ustroju społecznego i praw obywatelskich. Pozwoliło jej to zachować własną tożsamość i oryginalność, niestety czasami za cenę pewnej niekonsekwencji. O różnicach przyjętych rozwiązań legislacyjnych zdecydowały niewątpliwie względy historyczne oraz odmienność uwarunkowań i okoliczności, w jakich uchwalano oba akty ustrojowe. Z pewnością twórcy zarówno jednej, jak i drugiej konstytucji w pełni zasługują na uznanie i szacunek za niebagatelny wkład w dzieło rozwoju europejskiej kultury prawnej.

Bibliografia

Akty normatywne

Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* 1789) z 26 sierpnia 1789 r.

Konstytucja Królestwa Francji (*Constitution de 1791*) z 3 września 1791 r.

Prawo o miastach – *Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej* z 18 kwietnia 1791 r.

Prawo o sejmie konstytucyjnym – *Sejm konstytucyjny extraordinaryjny* z 28 maja 1791 r.

Prawo o sejmikach z 24 marca 1791 r.

Ustawa Rządowa z 3 maja 1791 r.

Źródła drukowane

Kinstler M., Ptak M., *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1987.

Lesiński B. (red.), *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1995.

⁸⁴ KKFr., tyt. III, rozdz. V, art. 23: *Une haute cour nationale, formée des membres du tribunal de cassation et de hauts-jurés, connaîtra des délits des ministres et agents principaux du pouvoir exécutif, et des crimes qui attaqueront la sûreté générale de l'État, lorsque le corps législatif aura rendu un décret d'accusation.*

Lesiński B., Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1975.

Volumina Legum. Przedruk Zbioru Praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732, do roku 1782, wydane, t. 9, Kraków, 1889.

Literatura przedmiotu

Adamkiewicz S., *Zrozumieć Polskę szlachecką*, Warszawa 2014.

Anusik Z., *Monarchistyczny zamach stanu Gustawa III z 19 sierpnia 1772 r. Geneza, przebieg, konsekwencje*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XII, nr 1.

Balzer O., *Konstytucja Trzeciego Maja. Reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej z r. 1791*, Kraków 1920.

Banaszak B., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2001.

Baszkiewicz J., *Ludwik XVI*, Wrocław 1985.

Błaszke M., *Projekt konstytucji dla Korsyki Jana Jakuba Rousseau. Aktualizacja idei w dobie Rewolucji Francuskiej*, Zamość 2005.

Costanzo P. (red.), *Costituzione della Corsica [1755]. Testo a fronte*, Macerata 2008.

Filipiak Z., *Jan Jakub Rousseau konstytucjonalistą. Projekty dla Korsyki i Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2018, t. 16, nr 4/1.

Gaca A., Kamińska K., *Historia powszechna ustrojów państwowych*, Toruń 2002.

Grodziski S., *Porównawcza historia ustrojów państwowych*, Kraków 1998.

Grześkowiak-Krwawicz A., *3 maja 1791 – polska rewolucja*, [w:] Sołtys A., Zielińska Z. (red.), *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, Warszawa 2013.

Grześkowiak-Krwawicz A. (oprac.), *Konstytucja 3 maja 1791. Na podstawie tekstu Ustawy Rządowej z Archiwum Sejmu Czteroletniego przechowywanego w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 2018.

Hołyst B. (red.), *Wielka encyklopedia prawa*, Warszawa 2005.

Kącka K., *Geneza i źródło wolności religii w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej*, „Seminaire” 2013, t. 34.

Kocój H., *Dyplomaci francuscy o Konstytucji 3 maja*, Kraków 2009.

Kocój H., *Francja, a Konstytucja 3 maja*, Katowice 1977.

Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, Warszawa 1986.

Konopczyński W., *Rząd, a Sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Pamiętnik V Zjazdu Historyków Polskich*, t. 1, Kraków 1930.

Konert A., *Wartości europejskie w Konstytucji 3 maja z 1791 roku*, „Studia Humanistyczne AGH” 2012, nr 11/3.

Kutrzeba S., *Unia Polski z Litwą*, Lwów 1914.

Lepszy K., *Ustrój państwowy w dobie formowania się Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] T. Łowmiański (red.), *Historia Polski*, t. 1: *Do roku 1764*, część 2: *Od połowy XV w.*, Warszawa 1957.

Leśnodorski B., *Konstytucja 3 Maja jako dokument oświecenia*, Warszawa 1946.

Majgier B., *Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 roku*, Przemyśl 2005.

- Makiła D., *Artykuły henrykowskie. Geneza – obowiązywanie – stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012.
- Malec J., *Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1982, t. 34, z. 1.
- Malec J., *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów – w 220. rocznicę uchwalenia*, „Studia Iuridica Toruniensia”, *Studia monograficzne ofiarowane profesorowi Ryszardowi Łaszewskiemu*, t. 10, Toruń 2012.
- Matyaszewski P., *Monteskiusz w Polsce. Wczoraj i dziś*, Warszawa 2018.
- Osóbka P., *Systemy konstytucyjne Andory, Liechtensteinu, Monako, San Marino*, Warszawa 2008.
- Morabito M., Bourmaud D., *Historia konstytucyjna i polityczna Francji (1789–1958)*, Białyłtok 1996.
- Posiadło M. (red.), *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2010.
- Rakowska A., *Kontrasygnata aktów głowy państwa w wybranych państwach europejskich*, Toruń 2009.
- Rakowski M., *Zasada nieodpowiedzialności monarchy i kontrasygnaty jego aktów. Przykład włoski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, t. 66, z. 1.
- Roskin M.G., Cord R.L., Medeiros J.A., Jones W.S., *Wprowadzenie do nauk politycznych*, Poznań 2001.
- Rousseau J.J., *Projekt konstytucji dla Korsyki*, Warszawa 2009.
- Rousseau J.J., *Uwagi nad rządem Polski*, Kraków 1924.
- Sadowski M.A., *Projekty ustrojowe dla Korsyki i Polski jako konkretyzacja republikańskich postulatów Rousseau z Umowy społecznej*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, R. 21, nr 4 (84).
- Sagan S., *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2001.
- Sagan S., *Zarys ustroju politycznego Szwecji*, Katowice 1992.
- Salmonowicz S., *Revolucja Francuska: blaski i cienie dziedzictwa*, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, z. 1–2.
- Smoleński W., *Sprawa stosunku Litwy do Polski na Sejmie Wielkim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci B. Orzechowicza*, Lwów 1916.
- Surowiecka A., *Konstytucja – aspekty historyczne, definicyjne i współczesne kierunki rozwoju*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2012, R. XI, nr 2 (21).
- Sylwestrzak A., *Instytucja praw i wolności obywatelskich w konstytucjach polskich (1791–1935)*, „Studia Prawnoustrojowe” 2006, nr 6.
- Szcząska Z., *Pierwsza ustawa zasadnicza Rzeczypospolitej*, [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski*, t. 1, Warszawa 1990.
- Szymanek J., *Tradycje konstytucyjne. Szkice o roli ustawy zasadniczej w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa 2006.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1 (966–1795), Warszawa 2010.
- Uruszczak W., *Ustawy okołokonstytucyjne Sejmu Wielkiego z 1791 i 1792 roku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, nr 6 (3).
- Winnicki J., *Artykuły henrykowskie – pierwsza polska konstytucja „pisana”*, [w:] Leszczyński P., Nira R.M., Szczerbiński M. (red.), *Między historią, a prawem. Tom studiów dedykowany pamięci profesora Bronisława Pelczyńskiego (1890–1978)*, Gorzów Wielkopolski 2007.
- Witkowski W., *Pierwsze konstytucje nowożytne*, Lublin 1996.

Ziembicki S., *Ze studiów nad myślą polityczną Johna Locke'a*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyty Studenckie” 2009, z. 2.

Witryny internetowe

Choińska-Mika J., <https://dzieje.pl/aktualnosci/artykuly-henrykowskie-pierwsza-konstytucja-rzeczypospolitej> (dostęp: 30.04.2019).

Constitution de 1791, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791> (dostęp: 30.04.2019).

Constitution de 1791, <http://mjp.univ-perp.fr/france/co1791.htm> (dostęp: 30.04.2019).

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen 1789, <http://mjp.univ-perp.fr/france/ddh1789.htm> (dostęp: 30.04.2019).

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen 1789, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (dostęp: 30.04.2019).

Encyclopedia of Public International Law, vol. 8: *Human Rights and the Individual in International Law. International Economic Relations*, Amsterdam – New York – Oxford 1985 North Holland, s. 268; http://www.hfhr.org.pl/wielokulturowosc/documents/doc_190.pdf (dostęp: 03.05.2019).

Osiatyński W., *Wprowadzenie do pojęcia praw człowieka*, Materiały edukacyjne przygotowane w ramach programu Socrates Grundtvig Action 1, “Law through Experience” / 116881-CP-1-2004-SK-GRUNDTVIG-G11, s. 1; http://www.hfhr.org.pl/wielokulturowosc/documents/doc_190.pdf (dostęp: 03.05.2019).

Sidorski R., *Pierwsze europejskie konstytucje*, <https://histmag.org/Pierwsze-konstytucje-europejskie-5483/1> (dostęp: 30.04.2019).